

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Владислав РЕЙМОНТ

■

СЕЛЯНИ

Роман

Т О М 1

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

ЧАСТИНА 1 ОСІНЬ

I

— Слава Ісусу^{1*}!

— Навіки слава, Агато! А куди це ви мандруєте?

— У світ, між людей, панотченьку любий, у широкий світ!.. — вона окреслила костуром дугу зі сходу на захід.

Ксьондз мимоволі глянув у далечінь і відразу ж примружив очі, бо над заходом стояло сліпуче сонце. Потім спитав тихше, ніби нерішуче:

— Це що — вигнали вас Клемби? Чи, може, тільки посварилися?

Стара відповіла не одразу. Трохи випроставшись, вона поволі обвела старечими вицвілими очима осінні спорожнілі поля, дахи села, що ховалося в садках.

— Ні... Не вигнали мене... Хіба можна? Люди вони добрі, та й рідня. Сварки теж ніякої не було... Це вже сама я зміркувала, що час мені йти з торбами. З чужої підводи злазь хоч і посеред дороги.

Треба було йти... роботи в них для мене вже не було. А зима заходить. Що ж вони дурно мене годуватимуть? Чи той куток для спання дурно дадуть? А тут якраз і теля відлучили... і гусей треба до хати заганяти, ночі вже холодні. От я й звільнила місце. Шкода скотину — теж Боже створіння. А Клемби люди добрі, бо влітку і притулок мені дадуть, і ложки страви не шкодують; живу собі, як у Бога за дверима... Ну а взимку з торбами ходжу, старцюю.

Небагато мені й треба. Вижебраю в добрих людей, то якось і переживу до весни, коли бог дасть. Та ще й грошенят трохи зберу — якраз Клембам на переднівок буде; адже рідня вони мені. А вже Господь милосердний бідняка не покине.

— Не покине, ні! — гаряче підтвердив ксьондз і соромливо тицьнув їй в руку злотий.

^{1*} Тут і ділі див. Примітки на с. 537—541.

— Добродійнику наш коханий, добродійнику!

Вона припала йому до колін тремтливою головою, і сльози, мов горох, посипалися по її обличчю, сірому, покрайному борознами, як ті довколишні осінні поля.

— Ідіть собі з богом, ідіть! — зникло бурмотів ксьондз, підводячи її з землі.

Стара тремтливими руками взяла торби й палицю, перехрестилась і пішла широкою вибоїстою дорогою до лісу, раз у раз обертаючись і кидаючи погляд на село, на поля, де копали картоплю, на димки розкладених пастухами вогнищ, що низько стелилися над стернею. Так вона сумно поглядала, аж поки зникла за придорожніми кущами.

А ксьондз знову присів на колесо від плуга, понюхав тю-тун і розкрив требник. Але очі його все відривалися від червоних літер і блукали по білому небу, по неосяжних просторах, повитих осіннім смутком, чи зупинялися на парубкові, що ходив за плугом.

— Валеку! Бачиш, борозна крива... — гукнув ксьондз, раптом пожвавішавши, і почав невідступно стежити за парою ситих сивих коненят, які тягли рипучий плуг.

Потім він почав знову неухважно перебігати очима по червоних рядках требника, ворущачи губами, але щохвилини кидав погляд то на коней, то на зграйку ворон, які, витягнувши дзьоби, обережно стрибали в борознах і за кожним посвистом батога, за кожним поворотом плуга злітали вгору, але відразу ж падали на ріллю й гострили дзьоби об тверді, сухі скиби.

— Валеку! Ану, шмагони по ногах, бо відстає!

Ксьондз аж всміхнувся, побачивши, що, скуштувавши батога, борозний кінь і справді почав краще тягнути, а коли коні підійшли до дороги, миттю підвівся й ласкаво поплескав кожного по шиї, а вони тяглися до нього, роздуваючи ніздрі, і приязно обнюхували йому обличчя.

— Ге-ей! — співуче гукнув Валек, витягаючи з борозни блискучий, наче срібний, плуг. Він легко підняв його, на-тягнув віжки так, що коні описали невеличку дугу, знову

встромив у землю блискучий леміш, потім свиснув батоном, і коні шарпнули з місця, аж затріщали посторонки.

Наймит почав орати далі великий лан, що під прямим кутом спускався від дороги вниз по схилу і довгими пасмами зораних скиб тягнувся аж до села, яке лежало в низині, ніби втонувши в червонястих і золотистих садках.

Навколо стояла тиша — тепла й дрімотна. Хоча був уже кінець вересня, але сонце ще добре пригрівало. Зараз воно висіло над лісами, і від кущів, каміння, груш на полях і навіть сухих скиб ріллі вже лягали вечірні холодні тіні.

Тиша була в спорожнілих полях і п'янка солодкість у повітрі, затуманеному сонячним пилом. У високій блідій блакиті подекуди плавали безладно розкидані величезні білі хмари, ніби снігові кучугури, навіяні й розшарпані вихором.

А під ними, скільки сягало око, стелилися сірі поля, наче велетенська чаша з блакитними вінцями лісів, через яку, мов срібне, блискуче на сонці пасмо, звивалася річка, виблискуючи з-під прибережних вільх і лозняка. Посередині вона розливалась великим довгастим ставом і долиною серед пагорків бігла далі, на північ.

На дні улоговини, навколо ставу лежало село, виграючи на сонці осінніми барвами садків, ніби червоно-жовта гусінь, що скрутилася на сірому листку лопуха. Звідси аж до лісу тяглись довга сплутана пряжа ланів, полотна сірих полів, довгі шнури меж, порослих костяницями й терном. Тільки де-не-де на цьому сріблясто-сірому тлі снувалися золоті смуги — це жовтіли пахучі квіти люпину. Подекуди білили мертві, висохлі річища струмків, тяглися піщані сонні дороги, а над ними ряди могутніх тополь поволі підіймалися на пагорки і знову спускалися до лісів.

Ксьондз, який задивився на все це, отямився, почувши протяжний жалібний рев — він залунав так близько, що ворони, сполохані ним, знялися з галасом і полетіли навско-си на картопляща. Чорна миготлива тінь бігла за ними по стернях і ріллі.

Ксьондз затулив очі рукою і глянув проти сонця. Дорогою від лісу йшла якась дівчина, тягнучи за собою на налігачі велику руду корову. Проходячи мимо, вона промовила: «Слава Ісусу!» і хотіла звернути з дороги, щоб поцілувати руку ксьондзу, але корова шарпнулася вбік і знову заревла.

— На продаж ведеш?

— Ні... До мельникового бугая... Та стій ти, навіжена... Сказилася, чи що! — гукала задихана дівчина, силкуючись втримати корову, але та потягла її на дорогу. Обидві побігли шодуху й зникли в хмарі пилу.

Потім піщаною дорогою поволі пройшов єврей-ганчірник, штовхаючи перед собою візок, видно, важко навантажений, бо єврей ледве плентався і раз у раз сідав відпочити, тяжко дихаючи.

— Ну, що там чути, Мошку?

— Що чути? Кому добре, про того тільки добре й чути. Картопля, хвалити бога, вродила, жито гарне, капуста буде. У кого є картопля, жито, капуста — тому добре!

Він поцілував ксьондза в рукав, оперезався лямкою од візка й покотив його далі, але вже з меншими зусиллями, бо починався спадиистий схил.

Через деякий час дорогою, здіймаючи ногами куряву, проплентався сліпий жебрак, якого вела гладка дворняжка на мотузку.

Потім з лісу вискочив хлопчисько з пляшкою в руці, але, побачивши ксьондза біля дороги, здалека обминув його й побіг полем навпростець до корчми.

Проїхав дядько з сусіднього села — віз зерно до млина. За ним єврейка гнала табун щойно куплених гусей.

Кожен вітався з ксьондзом, обмінювався з ним кілька словами і йшов своєю дорогою, обдарований привітним словом і приязним поглядом.

Нарешті, побачивши, що сонце хилиться дедалі нижче, ксьондз підвівся й гукнув Валеку:

— Доореш до тих берізок — і додому. Бач, коні геть змучилися.

І поволі пішов межею, півголосом читаючи молитви і ясним, любовним поглядом обіймаючи поля.

На картоплящах здалека червоніли ряди жінок, чути було гуркіт картоплі, яку сипали у вози. Місцями ще орали під посів... Череди рябих корів паслися на пагорках. Довгі попелясті смуги ланів уже зеленіли щіткою молодих врун. Гуси, ніби клапті снігу, біліли на витоптаних поруділих луках. Палали вогнища, і довгі блакитні коси диму тяглися над ланами. Раптом зареве десь корова, заторохтить віз чи плуг заскрекотить об камінь — і знову на мить обійме землю така тиша, що чути, як глухо бурмотить річка й стукотить за селом млин, захований у густій хащі пожовклих дерев. А там раптом пісня задзвенить чи крик долине невідомо звідки й летить низько над землею, розсипається по борознах, ямах і гине без відгомону в сірому осінньому просторі — на стернях, оповитих срібним павутинням, на порожніх сонних дорогах, над якими горобини хилять скривлені важкі голови.

В іншому місці боронували поле, і туман сірої, пронизаної сонцем куряви здіймався за боронами, витягався, повз аж на пагорки і опадав, а з нього, мов з хмари, з'являвся босий селянин, без шапки, з пов'язаним навколо шиї шматком полотна. Він ішов поволі, набирав пригорщею зерно й сіяв монотонними побожними рухами, ніби благословляв землю. Дійшовши до кінця смужки, він набирав з мішка зерно, повертався і поволі виринав з-за пагорка — спочатку вигулькувала його розпатлана голова, потім плечі, і, нарешті, з'являвся він сам на тлі сонця, благословляючим рухом розкидаючи зерно, що, мов золотий пил, дощем падало на землю.

Ксьондз ішов дедалі повільніше, часом зупинявся перепочити і то оглядався на своїх коней, то придивлявся до хлоп'ят, які жбурляли камінці у величезну грушу. Побачивши ксьондза, вони підбігли і, ховаючи руки за спину, стали цілувати рукав його сутани.

Він погладив їх по головах і сказав повчально:

— Тільки не ламайте гілок, бо на той рік не буде вам грушок.

— А ми й не кидали в грушки. Там, на вершині, гніздо вороняче, — озвався один хлопчик, сміливіший за інших.

Ксьондз добродушно всміхнувся і рушив далі. Незабаром він зупинився біля людей, що копали картоплю.

— Боже поможи!

— Спасибі! — хором відповіли усі, випростовуючись, і почали підходити, щоб поцілувати руку панотцеві.

— Ну що, дав Господь — уродила цього року картопля? — спитав він, простягаючи відкриту табакерку чоловікам. Ті шанобливо й обережно брали по щіпочці тютюну, не зважуючись нюхати.

— Авжеж, картоплини, мов каменюки, і багато їх у кущах.

— Ну, то свині подорожчають, бо буде чим відгодовувати.

— Вони вже й так дорогі: багато від мору влітку поздохло, та й до Пруссії їх скуповують.

— Правда, правда. А чию ж це ви картоплю копаєте?

— Боринину.

— Хазяїна щось не видно, то я й не розібрав.

— Батько з чоловіком моїм поїхали до лісу.

— Це ви, Ганно? Як ся маєте? — звернувся ксьондз до молододі гарної жінки в червоній хустці. Руки в неї були чорні від землі, отож вона взяла ксьондзову руку запаскою і поцілувала.

— А як там ваш хлопчик, якого я в жнива хрестив?

— Дякую, панотче, здоровий росте і вже белькоче щось.

— Ну, залишайтеся з богом.

— Ідіть здорові, панотче.

І ксьондз звернув праворуч до кладовища, яке лежало по той бік села, біля дороги, обсадженої тополями. А люди довго мовчки дивилися вслід, на його високу, сухорляву, трохи згорблену постать. І тільки коли він зайшов за низьку кам'яну огорожу кладовища і пішов поміж могилами до каплички, що стояла серед пожовклих беріз та червоних кленів, у людей розв'язалися язики.

— Кращого, як він, мабуть, в усьому світі не знайти, — мовила одна з жінок.

— Авжеж. Його в місто хотіли забрати... Якби батько з війтом не їздили просити єпископа, не бачили б ви його ніколи... Ну, копайте, люди, копайте, бо до вечора недалеко, а картоплі ще зовсім мало, — казала Ганна, висипаючи свій кошик картоплі на купу, що жовтіла на розритій землі, повній сухого бадилля.

Всі ретельно взялися до роботи і працювали мовчки; чути було тільки удари мотик об тверду землю та інколи сухе брязкання заліза об камінь. Час від часу хтось випростав зігнутому, натовлену спину і важко зводив дух, бездумно дивлячись на сіяча, що ходив попереду, а потім знову починав копати, вибирав з сірої землі жовті картоплини й кидав їх у кошик, що стояв перед ним.

Тут було більше десятка людей — переважно старих жінок і наймитів.

За спинами працівників стриміли схрещені жердини, на яких висіли ряднини, де лежали й плакали діти.

— Отож стара пішла-таки з торбами, — почала Ягустинка.

— Хто? — спитала Ганна, випростовуючись.

— Стара Агата.

— Жебрати?

— Авжеж. Не на солодке життя, а за проханим хлібом. Відробила родичам, попрацювала на них майже все літо, а тепер вони й пустили її на вільне життя;

— А на весну повернеться та й принесе їм у торбах і цукру, і чаю, і грошенят трохи. І почнуть вони їй годити: в ліжку покладуть спати, під периною, і працювати не дозволять — щоб відпочила, мовляв... Дядиною, тіточкою зватимуть, аж поки останню копійку не витягнуть. А восени вже для неї місця не буде ні в сінях, ні в хліві. Сучі діти, мерзота проклята! — вигукнула Ягустинка з таким гнівом, що навіть старе обличчя її посиніло.

— Бідному завжди вітер в очі, — докинув один з комірників, старий виснажений селянин з кривим ротом.

— Копайте, люди, копайте, — підганяла Ганна, невдоволена з такої розмови.

Але Ягустинка не могла довго мовчати. Вона глянула на парубка, який стояв неподалік.

— Дивіться-но, Пачеси вже старіють. Он маківки геть полисили.

— Ще й досі парубкують, — зауважила друга жінка.

— А на селі скільки дівчат старіє або йде в найми!

— Отож-то й є. Онде в Пачесів землі цілих пів влуки² та ще й лука за млином.

— Еге ж, хіба мати їм дозволить оженитися, дасть волю?

— Хто ж тоді їй корови доїтиме, хто пратиме, хто коло господарства ходитиме, свині доглядатиме?

— Вони все роблять за матір і за Ягусю. А Ягна, мов пані яка: одне — прибирається та вмивається, в дзеркальце поглядає та коси заплітає.

— А сама так і дивиться, кого б до себе під перину пустити, аби тільки дужий був! — знову із злостивою посмішкою докинула Ягустинка.

— Юзек Банахов до неї старостів засилав — не пішла.

— Ич ти! Пані чортова!

— А стара тільки в костьолі сидить, по книжці молиться та на прощу ходить.

— Усе-таки вона відьма! Хто у Вавжона корови зурочив, хто в них молоко відібрав? А коли Адамів хлопчак у неї в садку сливки рвав, вона йому таке слово сказала, що в нього одразу ковтун на голові скрутився, та ще й такий, що не дай господи.

— І як тут благословення Боже буде над нами, коли такі на селі є!

— А раніше, в давнину, коли я ще дівчинкою в батька корови пасла, пам'ятаю, таких з села виганяли, — підхопила Ягустинка.

— Ну, цих ніхто не скривдить, бо є кому заступитися...

І, знизивши голос, поглядаючи скося на Ганку, яка копала попереду перший скраю рядок, Ягустинка зашепотіла сусідкам:

— А перший її захисник — чоловік Ганчин. Бігає за Ягною, мов той пес.

— Господи помилуй... Що це ви за дивину кажете! От гріх який!.. — перешіптувалися жінки, так само копаючи й не підводячи голови.

— Наче він один! Адже за нею, мов за сукою, всі парубки ганяються.

— Бо дівка таки вродлива, що й казати! Здорова, як молода телиця, лицем біла, а очі мов льон у цвіту. Та й дужа — не всякий чоловік її поборе.

— Нічого не робить, тільки жере та висипляється, чого б то їй вродливою не бути?

Жінки замовкли на хвилину, бо треба було зсипати картоплю на купу. Потім вони вже тільки зрідка перемовлялися про те, про се і нарешті замовкли, бо раптом побачили, що з села полем біжить Юзя, Боринина дочка.

Юзя підбігла, задихавшись, і вже здалека гукала:

— Ганко, біжи швидше додому, з коровою щось трапилось!

— Господи Ісусе, з якою?

— Та з Рябою... Ох, не можу дух перевести.

— А в мене серце завмерло, думала, з моєю! — скрикнула Ганна.

— Вітек її щойно привів, бо лісник вигнав череду з гаю. Ряба перелякалась — адже вона тільна... Як прийшла, так біля хліва й повалилась: і пити не п'є, і їсти не їсть, тільки качається по землі та реве так, що страх!

— А батька вдома немає?

— Ні, ще не повернулись. О боже, боже, така корова! Адже не раз повен горщик молока давала. То ходім швидше!

— Зараз, зараз, я миттю прибіжу! — Ганка вийняла немовля з ряднини, наділа на нього шапочку з китицями, загорнула в свій фартух і побігла до села. Вона була так збентежена звісткою, що зовсім забула опустити підтикану спідницю, і відкриті до колін ноги її білили здалека на ріллі. Юзя бігла попереду.

А люди, що копали картоплю, зігнувшись кожен над своїм рядком, посувалися неквапливо, працювали дедалі повільніше, бо їм тепер ніхто не дорікав і не підганяв їх.

Сонце вже котилося на захід і, ніби розжеврившись від шаленого бігу, червоніло величезним колом і опускалося за чорні високі ліси. Темрява густішала й повзла вже по полях; сунула борознами, крилася по ровах, збиралася в кущах і поволі розливалася по землі, оповивала все, гасила й приглушувала барви. Тільки вершини дерев, вежі й дах костьолу горіли полум'ям. Дехто повертався вже з поля додому.

Людські голоси, іржання коней, ремигання волів, торохкотіння підвід дедалі частіше розлягалися в тихому присмерковому повітрі.

Защebetала на костьолі сигнатурка — найменший дзвін, — скликаючи на вечірню. Люди зупинялися, і шепіт молитов, ніби шарудіння опалого листя, шелестів у присмерку.

Пастухи з піснями й веселими вигуками гнали худобу з пасовиська, і череда сунула дорогою в тумані курави, з якої раз у раз виринали могутні голови й круті роги.

Мекали вівці, ворони злітали з поля і линули зграями, тонучи у вечірньому промінні, — тільки голосний крик позначав їхній шлях у повітрі.

— Шкода Рябої — добра корова.

— Е... не в бідняка трапилось.

— Однаково шкода тварини, пропаде, бідна.

— Немає господині в Борини — от усе й марнується.

— А хіба Ганка не господиня?

— Для себе вона господиня... Живуть з чоловіком у батька, мов пожильці, так і дивляться, аби щось ухопити, а батькове добро нехай пес стереже.

— А Юзька ще дурна, яка з неї поміч!

— І чого б то Борині не віддати землю Антекові?

— А самому перейти на їхній хліб? Старі ви, Вавжеку, та дурні, — перебила жваво Ягустинка. — Го-го, Борина ще міцний, може ще оженитися. Дурний він буде, як усе на дітей запише.

— Еге, міцний він, міцний, а років із шістдесят має.

— Не бійтеся, Вавжеку, кожна дівка піде за нього, аби тільки слово сказав.

ЗМІСТ

Між життям та смертю — чотири пори року. <i>Тетяна Хайдер</i>	3
ЧАСТИНА 1. ОСІНЬ	35
ЧАСТИНА 2. ЗИМА	273
ПРИМІТКИ	535